

PRODUCING KNOWLEDGE AND ITS RELATED CONCEPTS IN THE QUR'ÂN

KUR'ÂN'DA BİLGİ ÜRETİMİ VE İLGİLİ KAVRAMLAR

Musa Bilgiz*

1- Giriş

Kur'ân, salt ahlaki veya vicdanî öğretileri ihtiva eden bir kitap değil, sunduğu mesajlarıyla başlı başına bir ilim, kültür ve medeniyet kaynağıdır. Eşsizliğini Yüce Yaratıcı'nın sonsuz ilim deryasından alan bu kitap, kendisine içtenlikle inanarak ondaki gerçeklere sahip olmak isteyenleri, manevi doygunluğa ulaştırmakla kalmayıp, onlara hayatın değerleri konusunda da aydınlatıcı ufuklar açmaktadır. Zira Kur'ân'a göre hayat; "ilim", iman ve bunları dikkate alan aksiyonla değer kazanır.

Kur'ân, bütün insanlığın dünya ve ahirette mutluluğunu sağlamak amacıyla gönderilmiş ilahi bir kitaptır. O, sadece Müslümanların değil, Müslüman olmayanların da hukukunu koruyan bir kitaptır. Kur'ân'a göre yaratılmış bulunan her şey, Allah'ın varlığına, birliğine, yüceliğine, kuvvet ve kudretine işaret eden birer delildir. Kur'an, bütün varlık âlemlerindeki düzeni ve onların sistemli işleyişini, insanı Allah'a götüren âyetler, belgeler olarak nitelemiştir. Bu yüzden Kur'ân, insanları sürekli olarak kâinatta bulunan varlık âlemleri hakkında tefekküre davet ederek onların ilim sahibi olmalarını emreden bir kitaptır. Kur'ân'da yer alan yüzlerce âyet, insandaki ilmî merakı kamçılar ve onu varlık âlemlerinin tümü üzerinde tefekküre sevk etmek amacını taşır.¹ Kur'ân'da konu edilen varlık ve olayların gereği gibi okunması ve bu şekilde elde edilen bilgi, Yaratıcı'yı tanımayı ve tanıtmayı hedeflediği kadar, insanın mutluluğunu da hedeflemektedir.

Kur'ân-ı Kerim'de genel olarak iki tür ilim elde etme yolundan bahsedildiğini söyleyebiliriz. Birincisi, Cenâb-ı Hakk'ın peygamberlerine vahiy yoluyla bildirmesi,² yani ilahi bilgiye dayalı bilgilendirmedir. İkincisi ise insanın, Allah tarafından verilen yetenekleri kullanması sonucu elde ettiği ilimdir. Biz buna beşeri çabalar sonucu elde edilen bilgi diyebiliriz. Kur'ân, insanın belirli çabalar sonucunda elde ettiği bilginin de, tıpkı vahyin bildirdiği ilimde olduğu gibi, Allah'ın yüceliğinin idrak edilmesine hizmet etmesini ister. Bunu gerçekleştirebilmek için ise, varlıkların yaratılış özellikleri, amaçları ve onlarla ilgili olaylar üzerinde düşünmemizi ve ibret alarak yaşayacak bir bilinç sahibi olmamızı emreder.

İlim, yalnız ferdin tekâmülünde değil, toplumun ve hayatın şekillenmesinde, medeniyetin, sanatın, tekniğin, kültürün, geleneğin ve ahlaki değerlerin oluşmasında da oldukça önemli bir rol oynamaktadır. İlmin iç ve dış dünyamızı zenginleştirici etkisine

* Prof. at Erzurum Atatürk University musabilgiz@gmail.com.

1 Kamer, 54/49; Rahmân, 55/29; Mülk, 67/3

2 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Bilgiz, Musa, *Kur'ân'da Bilgi Kavramsal Çerçeve Bilgi Türleri*, İnsan Yay., İst., 2003

rağmen, cehaletin yıkıcı ve tahrip edici özelliği söz konusudur. Cehalet, gönül dünyamızı fakirleştirmekle kalmayıp, fiziki çevreye, insanın hemcinslerine, diğer varlıklara ve en önemlisi Allah ile olan irtibatımızı da olumsuz etkilemektedir. Kur'an, ilmin mutlak hakikate; Allah'a ve ahirete imana götürmesini istemektedir. Kur'an, kâinattaki varlıkların özellik, düzen, denge ve güzelliklerinden hareketle, insanların Yüce Yaratıcı'nın varlığına, birliğine, yüceliğine ve eşsizliğine ulaşmalarını hedefler. Bu konuda Kur'an'da yüzlerce ayet yer almakta ve insanların bu metodu kullanmaları teşvik edilmektedir. Bu çalışmada Kur'an'da yer alan ilimle ilgili tüm kavramları ele almadık. Çünkü bu bir tebliğden ziyade bir kitap konusudur. İlimle ilgili kavramları genel olarak iki kategoride değerlendirmek mümkündür. Bunlardan birincisi; ilmin ilahi boyutunun ağırlık kazandığı kavramlardır: Bunlar: Vahiy, hikmet, ilham, rü'ya, furkan, nur, rahmet, ayet, beyyine ve hüccet gibi kavramlardır. İkincisi daha ziyade beşeri çabalar sonucu elde edilen bilgi, düşünce ve bilgi üretimini ifade eden kavramlardır. Biz bunlardan da özellikle önemli gördüğümüz bir kısım kavramlara yer vereceğiz.

Bilgi edinmenin tabii yolu, duyu organlarımızı kullanarak yani duyma, görme, anlama, araştırma, düşünme ve gözlemlerde bulunarak bilgi sahibi olmaktır. Tecrübe, müşahade ve deney de buna dâhildir. İlim ve felsefe de bu yolu izler. Kur'an'da "ilm"e ulaşmak için yapılan zihni ve kalbi faaliyetler, hiç şüphesiz "bilgi üretimini" ve düşünmeyi ifade etmektedirler. Çünkü İslam nazarında "bilgi" aramak, gerçeği aramakla eşdeğerdir. Binaenaleyh insan, sadece hakkı aramakla kalmamalı, ona tabi olmalıdır.³ Zira "*hak, her durumda üstündür, galiptir, ona galip gelinemez.*"⁴

İslam'ın ve Kur'an'ın öngördüğü ilim anlayışı, 16. Yüzyıldan sonra yani o günün egemen devleti olan Osmanlı devletinin medreselerinden fenni ilimlerin felsefiyattır denilerek kaldırılmasından sonra maalesef sönmeye yüz tutmuştur.⁵ Nitekim günümüzde medrese geleneğini sürdüren bazı kesimlere baktığımızda hala fenni ve sosyal bilimlere yönelik hiçbir müfredatın olmadığını görmekteyiz. İstanbul, Konya, Erzurum, Ağrı, Siirt, Batman vb. illerimizdeki medreseler bunun somut örnekleridir. Yurt dışındakilerin de çok fazla farklı olmadığını müşahade etmekteyiz. Bu durum, Müslümanların yaşanılan dünya ile bağlarının kopmasına neden olmuş, İslam'ın kuşatıcı, evrensel, diriltici, sürekli yükselme, gelişme ve araştırmayı emredici temel emirlerinden yüz çevirmelerine yol açmıştır.⁶

2. Düşünme, Araştırma ve Tecrübe İle İlgili Kavramlar

Kur'an-ı Kerim, konu ettiği, değer verdiği hakikatlerin insan tarafından bilinmesini, bunlar üzerinde derinliğine düşünülmesini ve anlaşılmasını istemektedir. Bu nedenle konu ettiği gerçekliklerin bilinmesiyle ilgili birçok kavramı yüzlerce ayetinde kullanmıştır. Kur'an-

3Hamidullah, Muhammed, "Roma Kanunu ile İslam Kanunu Arasındaki Münasebetler," Çev. Nafiz Danışman, *Marife Dergisi*, Yıl: 2, Sayı: 3, 2002, s. 342

4 en-Nevevi, Ebu Zekeriya, *el-MinhacŞerhu Sahihi Müslim*, Darulhyai't-Turasii'l-Arabi, Beyrut, 1392, 11/52; İbnAbdiberr, en-Nemri, *et-Temhid Lima fi'l-Muvattaimine'l-Meanive'l-Esanid*, VezaretuUmumi'l-Evkaf, Fas, 1387, 3/68; el-Mubarekfuri, Ebu'l-Ala, *Tuhfetu'l-Ahfezi*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 6/241

5 Geniş bilgi için bkz. Katip Çelebi, *Mizanü'l-hak fi ihtiyari'l-ehak: İslam'da Tenkit ve Tartışma Usulü*, nşr. Süleyman Uludağ-Mustafa Kara, 3. bs., İstanbul 2001, s. 37-43; Alparslan Açıkgöç, "İlmi Zihniyet ve İslam", *Kutlu Doğum Haftası II*, TDV Yay., 1-7 Ekim 1990, 1992, s. 145; İlhan Kutluer, "Kâtip Çelebi ve Bilimler: Keşfü'z-Zunûn'un Mukaddimesinde "el-ilm" Kavramı", *MÜİFD*, 2000, sayı: 18, s. 81

6 Kılıç, Sadık, "Kur'an ve Asrın İdraki Meselesi", *Sabit ve Değişken 3*, DİB. Yay., İst., 2014, s. 18

1 Kerim'de, düşünme, araştırma, inceleme ve tecrübeyi ifade eden, bunların önemini vurgulayan birçok kavram mevcuttur. Çünkü düşünme, araştırma ve tecrübe, dinin doğru anlaşılması ve toplumsal hayatın gelişme ve ilerlemesi için olmazsa olmaz şartlardandır.

2.1. Akl / Taakkul (تعقل/عقل)

Bu kelime sözlükte, engellemek, alıkoymak, bağlamak, diyet ödemek, kalp, muhakeme kabiliyeti, sığınılan yer, gerçeği anlamak, bilmek, gerçeği idrake götüren manevî kuvvet, ishali (hastalık) önlemek, gölgenin çekilmesi, çocuğun anlayış ve temyiz çağına ulaşması, tutmak ve tutmaya gayret göstermek gibi anlamlara gelmektedir.⁷ Akl kelimesinin aslı, tutmak ve tutmaya gayret etmektir. Devenin bağlanıldığı ipe de "ikāl"⁸ denilmektedir. Çünkü bu ip devenin sağa sola sapmasını engellemektedir.

Bazı kimseler; "*Akl, varlıkların güzellik, çirkinlik, kemal ve noksanlıklarını bilmektir*" demişlerdir. Bazı hikmet ehli kişiler ise, "*İki iyilikten hangisinin daha hayırlı ve iki kötülükten hangisinin daha zararlı olduğunu bilme yetisidir*" demişlerdir. Bir başka tarife göre ise o, ilim ve idraklerin kendisi sebebiyle oluştuğu, nefse ait bir kuvvettir denilmektedir.⁹

Kur'ānī açıdan bakılırsa, Kur'an'da yer alan algılama, düşünme, kavrama, duyma ve inanma hadiselerine ait binlerce âyetin, bilgi elde etmenin ve üretmenin insan için mümkün olduğunubildirdiğini görürüz. Kur'an-ı Kerimde isim olarak kullanılmayan bu kelime, fiil olarak kırk dokuz kez geçmektedir. Aklın isim olarak değil de fiil olarak geçmesi, onun adeta sürekli dinamizm, etkinlik, eylem ve hareket halinde bulunması gerektiğini çağrıştırmaktadır. Nitekim Kur'an-ı Kerim, sürekli olarak onun çalıştırılmasını ve kullanılmasını teşvik etmekte, bunun vazgeçilemeyecek zorunlu bir eylem olduğunu göstermektedir. Birçok âyette fiil olarak "Akletmez misiniz?", "Akletmiyorlar mı?", "Belki akledersiniz", "Şâyetakledenlerdenseniz", "Akleden toplum", "Akletmeyenler", "Hala akletmeyecek misiniz?" şeklinde ifadeler karşımıza çıkmaktadır.¹⁰ Bunun nedeni şudur: Kur'an ayetleri, akılla temellendirilmeye konu olan ifadelerdir. Kur'an, muhatabı olan insanı, düşünme, öğrenme, öğretme, anlama ve bilme kabiliyetleri ile donatılmış bir varlık olarak tasvir eder. İnsanı diğer varlıklardan ayıran hususların başında, onun akleden, bunun sonucunda da yeni ilim, sanat ve düşünceler ortaya koyan vasfı gelmektedir. Çünkü Allah'ı, emirlerini ve kâinattaki varlıkları anlamak, akletme kabiliyetiyle olmaktadır. Bu yüzden Kur'an, insanı tekrar tekrar aklını kullanmaya, akletme faaliyetinde bulunmaya davet etmektedir. İnsan, aklî faaliyette bulunma sonucu bir takım yeni bilgi ve bulgular elde edemeyecek olsaydı, Cenâb-ı Hak, yüzlerce âyetinde onun "akletmesini" istemezdi. Demek ki akletme yeteneğimizi aktif kılma sonucunda yeni fikirler, doğru muhakeme ve tasavvurlar, faydalı icatlar ortaya konulabilmektedir. Zaten akletme eylemini ifade için kullanılan "*taakkul*" kelimesi, geçmiş ve gelecek arasında bağ kurmak demektir. Bu yüzden Kur'an, bilgi edinme yollarının en önemlilerinden birinin akletme yeteneği olduğunu ifade eder.

7 el-Cevheri, İsmail b. Hammad, *es-Sıhah Tacu'l-Luğâ ve Sıhahu'l-Arabiyye*, Daru'l-İlm, Beyrut, 1404/1984, 5/1769-1772; el-İsfahanî, Ragıp, *el-Müfredat fi Garibi'l-Kur'ân*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, tsz. s. 342; Bolay, S. Hayri, "Akıl Mad.," *İslam Ansiklopedisi*, TDV. Yay., Ankara, 2/238.

8 el-İsfahanî, s. 341-342; Ebu'l-Beka, *el-Külliyât*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1412, s. 616-619.

9 Ebu'l-Beka, s.617- 618

10 Bkz. Bakara 2/44, 73, 76, 242; Al-i İmran 3/65, 118; En'âm, 6/32, 151; Araf, 7/169; Yunus 10/16;

İnsan, duyuların kendisine sunduğu deliller sayesinde akletme yeteneğini kullanarak kararlarını verir. Duyu organlarımız yanılıp yanlış bilgi ve veriler iletirlerse akletme yeteneğimiz de yanlış kararlar verir. Akletme yeteneği ve duyular organizeli olarak ve birbirleriyle koordinasyon halinde çalışmaktadırlar. Akletme olmadan duyu bir şeye yaramadığı gibi, duyular olmadan da akletmenin verileri sıhhatli olmamaktadır. Öyle konular ve alanlar vardır ki onlarla ilgili olarak duyular bize hiçbir bilgi sunamazlar. Bu gibi hallerde akletme yeteneğimiz, eğer terbiye edilmiş, eğitilmiş ve belirli bir kültür seviyesine çıkarılabilmişse isabetli kararlar verebilir. Fakat terbiyeden yoksun ise ve eğitilmemişse karanlıkta yürüyen bir yolcu gibi yanlış tahminler yürütür. Böyle bir akletmenin kararları, Kur'ân ifadesiyle "*recmen bil ğayb/ gaybı taşlamak*" (Kehf, 18/22), yani görmediği, bilmediği konularda konuşmak; gece karanlığında görmediği, bilmediği hedefe atış yapmak gibi olur.

Duyular, birçok konuda insanı yönlendirse bile bazı konularda yetersiz ve çaresiz kalabilmektedir. Çünkü duyu organlarımızın da zaaf ve noksanlıkları olabilir.¹¹ Bütün bunlara rağmen Kur'ân-ı Kerim'de akletmeye çok büyük önem verilmiştir. Çünkü insan, akletme niteliği sayesinde düşünen, karar verebilen, muhakeme edebilen, doğruyu ve yanlış değerlendiren bir konumda bulunmaktadır.¹² Kurallarına uygun olarak akıl yürütülür ve tefekkür edilirse yeni ve güvenilir bilgilerin elde edilmemesi mümkün değildir. İşte bu yüzden ki Kur'ân-ı Kerim'in pek çok âyetinde insan, akletme faaliyetinde bulunmaya, düşünmeye, öğrenmeye, kesin hükümlere ulaşmak için deliller aramaya davet edilmektedir. Bütün bu sayılanlar aklî tefekkür ve istidlal sayesinde olmaktadır. Binaenaleyh dünya ve ahirette insanın mutluluğunu amaçlayan Kur'ân tavsiyelerine uymak, ilmî ve dinî gerçekleri bilmek ve yaşamak, varlıklarda görülen nizâm, âhenk ve güzelliğin mahiyet ve hikmetini anlamak, ancak akletme ve zihnin faaliyetleriyle olabilmektedir.¹³

Akletmenin sıhhatli ve sağlam olabilmesi için, vahyin desteğine de ihtiyaç vardır. Akletme yeteneğimiz, vahiyle desteklendiği zaman mutlak hakikate daha kolay ulaşabilecektir. Zaten öyle olmasaydı akletme kabiliyetimiz tek başına buyruk kılınır, ne peygamber ve ne de kitap göndermeğe gerek kalırdı. Kitabın getirdiği mesajlara bakıldığında, gerçekten de akletme faaliyeti sayesinde hakikatine sıhhatli bir şekilde ulaşamayacağımız bilgilerin mevcut olduğu görülür. Zaten onları hatırlatma kabilinden Cenâb-ı Hak, peygamberine öğütte bulunmaktadır. Örneğin Nuh (a.s) ve kavmiyle ilgili hususları bildirdikten hemen sonra şöyle demektedir: "*(Ey Muhammed) Bunlar sana vahyettiğimiz gaybı ilgili çok önemli bilgilerdir. Ne sen, ne de kavmin, daha önce bunları bilmiyordunuz...*" (Hud, 11/49). Şurası bir gerçek ki, vahiy yoluyla hem peygamberler hem de toplumları, bazı konularda, geçmiş, şimdiki zaman ve istikbal konusunda ilim sahibi kılınmışlardır.¹⁴

Akletmek, varlık ile Yaratıcı arasındaki ilişkiyi idrak ederek, varlıklardan Yaratıcı'ya veya O'nun bir eserinden diğerine intikal etmektir. Akletme, hissedebildiğimiz şeylerden hissedemediğimiz manaları bizzat ve açıklıkla keşfeden idrak yani algılama, anlama

11Mevdudî, Ebu'l-Ala, *Tarih Boyunca Tevhid Mücadelesi ve Hz. Peygamber*, Derleyenler: Naim Sıddıkî-Abdülvekil Alvi, Çev: N. Ahmed Asrar, Pınar Yay., Ank., 1983, 1/279.

12 Atay, Hüseyin, *Kur'ân'da Bilgi Teorisi*, Furkan Yay., İst., 1982, s. 42.

13 Tunç, Cihad, "İslam Dininde Kalb ve Akıl Önemi", *EÜİF. Dergisi*, Sayı 7, Kayseri, 1990, s. 25-27.

14 Bkz. Al-i İmran 3/44; Yusuf, 12/102; Rum, 30/1-5; Mâide, 5/67; Hicr, 15/10; Nûr, 24/55; Kamer, 54/45; Feth, 48/ 16, 27; En'âm, 6/65; Yunus, 10/92;.....

kabiliyetidir. Bu anlayış, özelden özele olabilir. Buna temsil denir. Özelden genele veya bir fertten bir neve, bir neviden bir cinse intikal şeklinde de olabilir. Buna ise tümevarım (istikra) denir. Genel hükümlerin, kâinatta yürürlükte bulunan kanunların (Sünnetullah) çoğu, belki tümü bu yolla keşfedilmiştir. Bunda müşahade ve tecrübenin rolü de büyüktür. Akletmenin bir diğer şekli ise, genelden cüzîye, bir cinsten bir nev'e veya bir nev'iden bir ferde intikaldır. Bu intikal şekline istintac veya kıyas denir. İlim yolunun en kuvvetlisi budur. Binaenaleyh akletmenin iki türlü seyri vardır. Birincisi, ağır, tedricî ve zamana bağlı olan, düşünüp taşınmaya dayalı seyridir ki buna fıkır yani tefekkür/düşünce denilir. Diğer de bir lahza, bir hamlede istenen şeye vasıl olmaktır ki, buna da hads (sezgi) denmektedir. Sezgi de iki çeşittir: a)-Uzun müddet tahsil, tecrübe ve alışkanlıktan sonra bir şeyi elde etmektir. Bu, çalışmakla olur, tahsil ve terbiye bunun içindir. İkincisi ise, b)-Doğrudan doğruya yaratılıştaki yerleşmiş ve sırf Allah vergisi olan bir yetenektir ki, buna da kudsi kuvvet, makbul veya tabii akıl denir. Bunda esas itibarıyla gayretin, çalışıp kazanmanın hiç hükmü yoktur.¹⁵

Cenâb-ı Hakk'ın, kâfirleri akılsızlıkla kınamış olduğu bütün âyetlerdeki *akl* kelimesiyle işlerlik kazandırılmamış, hakikati anlama konusunda çaba göstermeyen akletme yeteneğine işaret edilmiştir. "*Kâfirler, tıpkı çobanın haykırdığı, fakat bir ses ve bağırıktan başka hiçbir şey işitmeyen hayvanlara benzerler; zira onlar sağırdır, dilsizdir, kördürler; onların akılları da ermemektedir*" (Bakara, 2/171).

Kur'ân, "*Alimlerden başkası akletmez*" (Ankebut, 29/43) ayetiyle, ilâhî hakikatleri anlama birikimine sahip olan; okuduklarıyla gözlemledikleri şeyler üzerinde düşünerek doğru sonuçlar çıkaran inançlı ve kavrayışlı zihinleri ifade etmektedir.¹⁶ Bu bilginler, Allah'a iman etmekle kalmayıp o imanın gereği olarak ibadet ve itaat ederler.

İnsan, akıl nimeti sayesinde çeşitli maddî ve manevî tehlikelerden korunur. Akıl, manevî bir kuvvet olunca bu kuvveti artıran şey ise ilimdir, imandır. Akledebilmek, düşünebilmek için akıl sahibi olmak kadar, ilim yönünden de derinleşmenin çok büyük önemi vardır.¹⁷ Efendimiz: "*Bir adamın Müslümanlığını sakın hemen beğeni vermeyiniz; öncelikle akletme seviyesini yoklayınız*"¹⁸ yani algılama, değerlendirme derecesini ölçünüz buyurarak, aklın fonksiyonelliğine, etkinliğine dikkat çekmiştir. Bir başka ifadeyle söz konusu hadisin anlamı, kişinin hem Allah ve hem de insanlarla olan muamelesine bakarak anlama seviyesi konusunda bir hükme varınız demektir.

"Kur'ân-ı Kerim, akli en geniş çerçeve içerisinde kullanmağa davet etmiştir. Bu çerçevenin en önemli noktalarından birincisi, Allah'ın kâinattaki âyetlerini incelemek ve düşünmektir."¹⁹ Çünkü varlığın sırrını idrak etmekten uzak kalan akıl, gerçek akıl diye isimlendirilemez. Zarar ve menfaati ayıran, iyi şeyleri kabul edip, kötü şeyleri reddeden bir güç veya bir his olan aklın üç mertebesi olduğu söylenmektedir: a)-Tefrit mertebesi olan "ğabavet" yani gaflet ve dalgınlıktır ki, hiç bir şeyden haberi olmaz, en kolayca anlaşılabilecek şeyleri bile anlayamaz. Aklın bu safhasında düşünme ve anlama gücü, tembelleşmiş olup, ilim elde etmek için gayret gösterilmemiştir. b)-İfrat mertebesi olan

¹⁵ Elmalılı, 1/566-567

¹⁶ Karaman, Hayrettin ve arkadaşları, *Kur'an Yolu*, DİB. Yay, Ankara, 2006, 4/254

¹⁷ Keklik, Nihat, *Felsefenin İlkeleri*, İÜEF.Yay., İst., 1989, s. 188-193.

¹⁸ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdirü'l-Usûl*, Daru Sadır, Beyrut, tsz., s. 405.

¹⁹ Kutub, Muhammed, *Kuran Araştırmaları*, Çev. Akif Nuri, Fikir Yay., İst., 1981, 1/101.

"cerbeze"dir ki, batılı hak, hakkı batıl gösterecek kadar aldatıcı bir zekāya sahip olmaktır. Bir başka ifadeyle cerbeze, gereksiz, mutlak hakikatle ilgisi olmayan hatta hakikate aykırı olarak düşünce üretmektir. c)-Vasat mertebesi ise, "hikmettir" ki hakkı hak bilir ve ona yapışır, batılı batıl bilir ve ondan kaçınır. İşte en büyük hidāyet budur.²⁰

Aklın çalıştırılmasıyla ilgili onlarca āyet mevcuttur. Çünkü insan, hayat yolunu, inançlarını akılla kavramak ve geliştirmek ister. Bunun için Kur'an'da akletmeye kapıları kapatan, akli dışlayan bir ifadeye rastlamak mümkün olmadığı gibi aksine akletmeyi gerçekleştirmeyenlerin çok şiddetli bir şekilde kınandığını ve aşağılandığını görürüz. Konumuzla ilgili ayetlerden birisinde şöyle denilmektedir: *"Allah'ın izni olmadan hiç kimse inanamaz ve (Allah) pisliği, akletme yeteneklerini kullanmayanların üzerine atar. De ki: Göklerde ve yerde olanlara bakın! Fakat o āyetler ve uyarılar, inanmayacak bir kavme yarar sağlamaz."*²¹ Ayette özellikle dikkat edilmesi gereken husus, pislik olarak meal verilen "er-rics" kelimesidir. Bu kelime, kokuşmak, bozulmak, küfür, nifak, put, azap,²² pislik, her türlü kötü davranış, gazap ve cezalandırmaya götüren her türlü amel, şer, haram ve la'net²³ gibi anlamlara gelmektedir. Bu anlamların tümünü āyete uyguladığımızda öyle anlaşılmaktadır ki, Cenāb-ı Hak, aklını çalıştırmayan, akli faaliyetini sürekli kılmayanların üzerine küfür, nifak, azab, lanet, kokuşmuşluk, gazab, ceza ve pislik atmakta, onları bu çirkin ortamlarla yüz yüze bırakmaktadır. Yani bunlar gerçeği anlama konusunda akletme yeteneklerini yerli yerinde kullanmamışlardır. Bir başka ifadeyle biz buna akıl tutulması da diyebiliriz. Akıl tutulması yaşayan fert ve toplumlar, bu bağınazlık ve taassuptan kolay kolay kurtulamazlar. Bu bir hastalıktır. Buna taassup hastalığı diyoruz. Bu taassup hastalığına yakalananlar, insanı da evreni de varlıkları da Yaraticıyı da O'nun ayet ve kanunlarını da doğru dürüst anlayamazlar. İşte burada bozulma, çürüme ve kokuşma başlar. Artık hakikatin yerini hurafe ve mitolojiler, adaletin yerini iltimas ve rüşvet, merhametin yerini bencillik, kardeşliğin yerini de ırkçılık duyguları alır... Bu nitelikteki toplumlarda yeni din ve dindarlık algısı, körü körüne taklitçilik olur. Zaman geçtikçe de değer yargıları bozulduğu için artık toplumun büyük çoğunluğu hurafeleri hakikat olarak algılamaya, bu batıl inançlarının dokunulmaz olduklarına kendini kaptırmaya başlar. Buna karşı çıkanlar da hainler ve fitneciler olarak görülmeye başlanır. Bu yüzden de akletme yeteneğini ilahi hakikatleri anlamak için kullanmayanlar Allah'ın kınamasına, azabına, lanetine ve gazabına maruz kalmışlardır. Akli çalıştırma konusunda bundan daha tehditkâr ve şiddet ifade eden bir başka söz bulamayız. Demek ki insan, akletme fonksiyonunu mutlaka yerine getirmeli, yaratıcısını ve mesuliyetini idrak ederek, kendinden bekleneni vermelidir.

Kur'an, akletme yeteneğinin hakikatin elde edilmesi uğrunda sürekli geliştirilmesini istemektedir. Çünkü insana yüklenen sorumluluklar,aklen yetersiz olmaları sebebiyle diğer canlılara ve zekā sahibi olmayan varlıklara yüklenmemiştir. Kur'an'ınakletmeye değer vermesi, bu insani niteliğin, varlık ve olayları anlamlı kılma kabiliyetinden dolayıdır. Çünkü Kur'an nazarında vahiy ve insana bahşedilmiş akletme yeteneği, birbirine rekabet eden iki ayrı güç değil, birbirini tamamlayan, bütünleyen bir ilişki içindedirler.

20Ebu'l-Beka, s. 382

21 Yunus, 10/100-101.

22İbnKuteybe, *Te'viluMüşkili'l-Kur'ān*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1401, s. 471.

23Ebu'l-Beka, s. 465, 479.

İnsan, akletme yeteneğini vahiyle irtibatsız kılmamalı ki nihai hakikate ve Allah'ın rızasına ulaşabilsin. Kur'an-ı Kerim'e baktığımızda akletme için bir takım hedefler ve sınırlar çizildiğini görüyoruz. Gökler, yerler, dağlar, geçmiş toplumlar, insan, hayvan, bitki kısaca canlı cansız, görünen ve görünmeyen olgular için akletme faaliyetinden söz edilmektedir. Dolayısıyla Kur'an'ın akletmeye konu ettiği bu sahalarda yapılacak bireysel ve kollektif çalışmalara şiddetle ihtiyaç vardır. Akıl, vahyin belirlediği sahalarda faaliyette bulunursa bu insanlık için rahmet olur. Yok, eğer aksi şekilde vahyi hesaba katmaksızın kendine verilen yetkiyi aşarsa (Alak, 96/6) karada, denizde ve göklerde fesadın çıkması, düzenin bozulması kaçınılmaz olacaktır (Rum, 30/41). Çözüm, vahyi nazarı dikkate almak, onun rahmet ve aydınlık iklimini teneffüs etmektir.

Kur'an'da akletme eyleminin geçtiği bütün ayetlerde, insanın mevcut bilgi, belge, varlık ve olaylardan hareket ederek hem yeni bilgiler üretmesi hem de konu edilen bilgileri anlaması, kavraması ve inanması konu edilir.²⁴

2.2. *Fıkr / Tefekkür* (تفكر / فکر)

Fıkr, ağır ağır, aşama aşama, zamana bağlı düşünceyle gerçekleşen yürüyüşe ve ilimle bilinebilecek şeylere yol arama kuvvetine denir.²⁵ Tefekkür ise, teemmül yani bir konu üzerinde yoğunlaşarak ve insandaki düşünme gücünün aklî bir bakışla dolaşması eylemidir. Tefekkür, bir şeyi zorlanarak, çalışarak, gayret göstererek, tedrici olarak yani aşama-aşama, kademe-kademe düşünce ve faaliyette derinleşerek işin hakikatine varmaktır. Tefekkür, insana has bir olgudur; hayvanlarda bulunmaz. Tefekkür, kalb ve zihnimizde şekil ve mahiyet olarak algılanabilecek şeylerde mümkündür.²⁶ Bu yüzden, Hadis-i Şerif'te: "*Allah'ın âyetleri (kâinattaki delil ve belgeleri) hakkında tefekkür ediniz. Zatı hakkında değil. Zira Allah herhangi bir şekilde vasıflanmaktan uzaktır*"²⁷ denilmiştir.

Fıkr, daha ziyade manalar hakkında kullanılırken; tefekkür, maddî ve maddî olmayan bütün unsurlar hakkında kullanılmaktadır.²⁸ Nitekim fıkr kavramı, Kur'an'da: "*Zira o, düşündü taşındı (fikretti), ölçtü, biçti. Kahrolası ne kötü ölçtü, biçti*" (Müddessir, 74/18-19) ayetlerinde olduğu gibi Kur'an'ın kendisi ve manaları hakkında kullanılmıştır. Resûlullah (s.a.v.), inkârcıların önde gelenlerinden Velid b. Muğire isimli kişiye Kur'an'dan bir pasaj okuyunca, o ayetlerdeki üsluba hayran oldu ve hiçbir şey söylemeden kalkıp kavminin yanına gitti. Üzerindeki şaşkınlık hâlâ gitmemişti; onlara Resûlullah'tan dinlediklerini hayranlıkla anlatmağa başlayınca kavmi öfkeleni: "Yoksa sen de mi onun büyüüne kapıldın?" diye çıkıştı. Bu tepki üzerine o, maddi ve manevi açıdan toplum içinde kaybedeceklerini düşünerek derhâl tavrını değiştirdi. Sonra da başarılı bir rol yaparak durumunu kurtarmaya çalıştı. Bu pasaj, hak ile yüz yüze gelip şahsî çıkarları ve toplumsal statüsünün kaybolacağı endişesiyle, aklını ve vicdanının sesini bile reddederek Kur'an'ı benimsemeyen, onu basite indirgeyen, alay eden, batıla yönelen bir inkârcının portresini, çarpıcı bir biçimde gözler önüne

24 Bkz. Bakara, 2/13, 44, 75, 76, 170, 179, 197, 242, 269, 282; Al-i İmran, 3/65, 118, 190; Maide, 5/58, 100, 103; En'am, 6/32, 151; ...

25 Ünal, Ali, *Kur'an'da Temel Kavramlar*, Beyan Yay., İst., 1986, s. 443.

26 el- Cevherî, II, 783; el-İsfehânî, s. 384

27 el-Beyhakî, Ebu BekrAhmed b. Hüseyin, *Şuâbu'l-İmân*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1990, 1/136; el-Muttakî el-Hindî, *Kenzu'l-Ummâl Fi Sûneni'l-Akvalive'l-Ef'âl*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1989, 3/106.

28 el-İsfehânî, s. 384.

sermektedir.²⁹

Tefekkür, eldeki ilimlerden hareketle yeni ilimler, yeni bilgiler üretme hareketidir, mevcutla yetinme değil. Cenâb-ı Hak, bunun için sürekli olarak tefekkür etmemizi istiyor; bir başka ifadeyle "mevcut bilgi ve birikimle yetinmeyin; Allah'ın âyetleri hakkındaki bilginizi sürekli geliştirin" diyor. Zaten tefekkürde, basitten karmaşığa, özelden genele, değersiz olandan değerli olana bir intikal, bir seyrü sefer vardır. Tefekkür kavramı, manevî unsurlar hakkında okuma, öğrenme, fikir yürütme, akletme ve düşünme manalarına gelirken; maddî unsurlar için ise; araştırma, inceleme, gözlem yapma, deney ve tecrübeyle mahiyetini anlama, fizikî ilimlerde söz sahibi olma ve onlardan yararlanarak o fikrî hareketi salt düşünce planından, ilim sahnesine çıkarmak olarak anlaşılmalıdır. Bir başka ifadeyle tefekkür, salt bir zihnî veya kalbî faaliyetten öte ilim, sanat, fen, teknik, akıl ve duyu organlarıyla gerçekleştirilmesi gereken ilmi bir faaliyettir.

Tefekkür kalbin lambası, ışığıdır. Salim akıl veya kalp, neyin hayırlı, neyin şerli, neyin faydalı ve neyin zararlı olduğunu tefekkür sonucu bilebilir. Tefekkür etmeyen akıl, zulmetler içerisinde şuursuzca yürüyor demektir. Zira bilme, en geniş sınırlarında dahi bütün problemleri çözemez. Belki problemler için harekât noktası görevini görür. Bilmenin bittiği yerde düşünme alanı başlar ve devam eder. Düşünme, bilmenin ana ilkelerinden başlayarak onu sonsuz mümkünler alanına yaymaktır.³⁰

Tefekkürün şartı çok düşünmek, bilinen üzerinde yoğunlaşmak, dikkatini ve enerjisini o noktada toplamaktır.³¹ Bu düşünce faaliyetinde, Yaratıcı'nın tedbir, takdir, nizam, hikmet ve sanatının inceliklerine bakışlarımızı çevirecek bir ruh ve dinamizm vardır. Binaenaleyh tefekkür, bilgiyi artırır; artan bilgi, yakînî bilgiye yol açabilir. Bu yakînî bilgi, bilinenden bilinmeyen keşfine ve itminane yani kalbi doyunluğa yol açar.

Muhammed İkbâl, akletme ve tefekküre konu edilen bilginin, bütün varlık alemine saçıldığını, tarih, tabiat, hayat ve insanın da bu bilginin kaynakları olduğunu söyler. Bu bilgi kaynakları, elbette vahyin ışığında aydınlığa kavuşturulmalıdır. Bu noktada insana düşen, esaslı bir hakikat arayışına girmek; varoluş bilinci içinde bilgiyi aramak; insanın, tarihin, tabiatın ve hayatın neresinde ise onları bulup ortaya çıkarmaktır. Bu durum, Kur'an'da geçen "*akıl sahipleri için delillervardır*" âyetleriyle temsil edilmektedir.³² Kur'ân-ı Kerim, göklerin, yerin, yıldızların, insanların, hayvanların kısaca yaratılmış bulunan kâinattaki varlıkların tümünün üzerinde tefekkür edilmesini istemektedir. "*Onlar ayakta, oturarak ve yanları üzerine yatairken Allah'ı anarlar, göklerin ve yerin yaratılışı üzerinde tefekkür ederler. "Rabb'imiz bunu boş yere yaratmadın (derler), sen yücesin, bizi ateş azabından koru!"*" (Al-i İmran, 3/191). Âyet, göklerin ve yerin yaratılışını tefekkür ederek istenen gerçeklere ulaşan imanlı kişilerden bahsetmektedir. Göklerin ve yerin yaratılışı üzerinde tefekkür etmek, onların yaratıcısının kim olduğunu, nasıl yaratıldıklarını, yaratılışlarındaki nizam ve güzelliği anlamak, inanmak ve inanmayı gerçekleştirecek bir ilmî ve amelî faaliyette bulunmaktır. Göklerin ve yerin yaratılışı hususunda yapılacak derinden inceleme, ilmî gözlem ve araştırmaya dayalı gayretler, hiç şüphesiz tefekkürdür. Bu tür ilmi faaliyet imkânı elde

29 Elmalılı, 8/5455; Duman, M. Zeki, *Beyanu'l-Hak*, Fecr, Yay., Ankara, 2006, 1/ 48

30 el-Cürcânî, s. 43; Ülken, Hilmi Ziya, *Felsefeye Giriş*, AÜİF.Yay., Ank., 1963, 2.b., 1/51.

31 İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, 5/ 65.

32 Türer, Celal, "Muhammed İkbâl'in Kur'an Tasavvuru", *Diyanet İlmî Dergi*, Cilt: 46, sayı: 3, s. 70-71

edemeyenlerin sadece salt gözlem ve verilen bilgilere dayanarak yapacakları faaliyetler de tefekkürdür. Fakat bunların birincisi yani ilmi çalışmalara dayalı olarak yapılacak tefekkür, hiç şüphesiz diğerinden daha etkili olacaktır. Zira âyetle tefekkür edilmesi istenen varlıklar, yer ve gök gibi maddî olgulardır. Biz onları ilmi yöntemlerle tetkik etmeden Kur'ân'ın istediği tefekkürü tam anlamıyla gerçekleştiremeyiz. Demek ki tefekkür, sadece akıl yürütme ve fikir üretme planında kalmamakta, bilinçli ve tedricî bir ilmi araştırma, gözlem, deney, inceleme, araştırma, varlık ve olayların mahiyetini idrak etmeyi de kapsamaktadır.

Kur'ân, sürekli olarak fikrî merakımızı uyandıracak sahneler sergilemekte, insanın araştırmacı ve bilinçli olmasını devamlı teşvik etmektedir. Kâinattaki bu harika düzenin işleyiş tarzını bilmeden, o yaratılışa nasıl hayran olabiliriz? Oysa Kur'ânâyetleri, aklımızı bütün gücüyle çalıştırmaya, sonra bu yaratılışa hayran olarak, estetik ve hazzın, aşk ve vecdin, bir başka ifadeyle marifetullah'ın yani Allah'ı gereği gibi bilip inanmanın atmosferine sokmaya çalışmaktadır.³³ Bu ise ancak bilmekle, araştırıp incelemekle olur. Bilmeden neyi, nasıl tefekkür edebiliriz? Gökler ve yerin, onlarda bulunan bütün varlıkların tefekkür edilmesi, Kur'ân ruhunun sıhhatli bir şekilde anlaşılmasından ve fizikî ilimlerin ehemmiyetle, ihmal edilmeden öğrenilmesine ve öğretilmesine bağlıdır. Çünkü fennî ilimleri hesaba katmayan tefekkür, kişinin ferdi kapasitesiyle akledebildiği sınırın dışına taşamaz.

Sahabenin çoğu, tefekkürü, imanın nuru mesabesinde görmüşlerdir. İşte bundan ötürü tefekkür, imanın bir şubesi, parçası sayılmıştır.³⁴ Çünkü tefekkür; gerçeği ortaya koyma hareketidir. İmam-ı Rabbanî'nin ifadesiyle "tefekkür, batıldan hakka intikaldir."³⁵ Bu intikal ağır, tedricî ve zaman içerisinde olur, aniden oluşmaz.³⁶ Kısaca tefekkür eşya ve olaylarda boğulmak değil, bunlardan hareketle Yüce Yaratıcı'nın varlığını, birliğini ve yüceliğini idrak etme çabasıdır. Bu haliyle tefekkür, bilinenden hareketle, bilinmeyeni ortaya koyma, yeni bilgiler üretme gayretidir. Bu nedenlerle tefekkür kavramına Kur'ân'da oldukça değer verilmiş, tefekkür etmeyenler sert ifadelerle kınanmıştır.³⁷

2.3. Tedebbür (تدبير)

Bir işin sonucuna çok dikkatli bir şekilde bakarak onunla ilgili tedbir almak, tefekkür ve teemmül etmek, izini takip etmek, tabi olmak, bir şeye sadece ön yüzünden yani görünür cephelerinden değil, görünmez cihetlerinden, arka tarafından da bakmak manalarına gelmektedir.³⁸

"Onlar Kur'ân üzerinde hâlâ gereği gibi tedebbür etmeyecekler mi? Eğer o, Allah'tan başkası tarafından gelmiş olsaydı onda birçok tutarsızlık bulurlardı" (Nisa, 4/82).³⁹ Ayetteki

33Begoğlu, Ali İzzet, *Doğu-Batı Arasında İslâm*, Çev. Salih Şaban, Nehir Yay., İst., 1987, s. 308; Karakoç, Sezai, *Sütun*, Diriliş Yay., İst., 1975, 2/ 402-405.

34 es-Suyûtî, Celaluddîn, *el-İklil fî İstinbatî't-Tenzîl*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1405, s. 75.

35 Rabbanî, Ahmed Ömer el-Faruk es-Serhendî, *Mektubat-ı Rabbânî*, Çev. Abdülkadir Akçiçek, Merve Yay, İst., 1995, 2/ 1282.

36 Elmalılı, 1/567; Keklik, *Felsefenin İlkeleri*, s. 193-195.

37 Tefekkürle ilgili ayetler hakkında bkz., Bakara, 2/219, 266; En'âm, 6/50; A'raf, 7/184, 196; Rum, 30/8, 21; Sebe, 34/46; Al-İmran, 3/191; Yunus, 10/24; Ra'd, 13/3; Nahl, 16/11, 44, 69

38 Halil b. Ahmed, *KitabulAyn*, Mektebetu'l-Hilal, Beyrut, tsz.

8/32; ez-Zemahşerî, *Esasü'l-Belağâ*, s. 182; İbnManzûr, *Lisanu'l-Arab*, 4/273; el-Cürçânî, s. 37; el-Kasîmî, 5/1409.

39 Bkz. Muhammed, 47/24; Mü'minin, 23/68; Sad, 38/29.

tedebbür kavramı, peşi sıra gitmek yani hükümlerine tam anlamıyla tabi olmak, tefekkür etmek, teemül etmek, inkâr etmenin sonunu ve varacağı yeri çok dikkatli bir şekilde düşünmek anlamındadır. Allah, Kur'an konusunda şüphe duyanların, onun mana, üslûb, lafız, tertip, mu'cizelik ve vecizlik yani az sözle çok anlamlar ifade etme gibi özellikleri üzerinde tedebbür etmelerini istemektedir. Ona inanmayanlar veya şüphe duyanlar, biraz insafla tedebbür etseler, sonuçta sadece onun yüceliğini, onda tutarsızlığın bulunmadığını itiraf etmekle kalmayacaklar, ona tabi olup gereğince amel de edeceklerdir. Bu ayet, imanla ilgili konularda istidlalin yani bilgi, belge ve delile dayalı olarak inanmanın zorunlu, taklidin caiz olmadığını açıkça bildirmektedir. Çünkü Yüce Allah, münafıkları ve inkârcıları, evrenin her noktasında ve Kur'an'da yer alan âyetlere gereği gibi bakmadıklarından dolayı şiddetle kınamakta ve azarlamaktadır. Dolayısıyla her mümin için mümkün olduğu kadar yani kudreti nispetinde Kur'an'ın manâsını derinliğine düşünmek gereklidir.⁴⁰

Bir hadiste, "... *Dikkat edin! Fıkıh bilgisi olmadan yapılan ibadette, anlayışı olmayan ilimde, tedebbürü olmayan Kur'an okuyuşunda hayır yoktur*"⁴¹ buyrulması, tedebbürün, tefekkür, teemmül ve tabi olmak anlamında yani derinlemesine düşünmek olduğunu göstermektedir. Varlık ve olaylar hakkında yoğun ve bütün boyutlarıyla düşünmeyi ifade eden bu kavram da bilgi üretimini ifade etmektedir.

2.4 Zikir / Tezekkür (تَذَكُّر)

Sözlük anlamı itibariyle "zikir"; bir şeyi telaffuz etmek, ezberlemek, muhafaza etmek, ders edinmek, çokça okuyarak bir şeyin ezberlenmesini kolaylaştırmak, anlamak, güzel bir şekilde övmek veya eleştirmek, unutmamak, istenilen şeyin zihne döndürülmesi, hatırlama, hatırlatma ve bildiğimiz şeyleri sürekli akılda tutmak anlamlarına gelir. Zikir, bir şeyin zihninizde mevcut olmasını istemekle birlikte, onun anlamları üzerinde tezekkür etmek yani derinlemesine düşündürmektir. Bu anlamıyla zikir kavramı da bilgi üretimini ifade etmektedir. Bir başka ifadeyle zikir, unutulmuş bir şeyin yeniden hatırlanması anlamını ifade ettiği gibi, elde edilen bilginin unutulmamak üzere hafızada sürekli canlı tutulmasını da kapsamaktadır.⁴²

Üzülerek belirtmek gerekir ki çok geniş bir anlam alanına sahip olan zikir kavramının manası, günümüzde bazı tasavvufi çevrelerce daraltılmış ve sadece Allah'ın adını anmakla sınırlandırılmıştır. Oysa zikir, şükür kavramında olduğu gibi hem dil, hem kalb ve hem de bedenle olur. 1- Dil ile zikir: Allah'ı isimleriyle anmak, hamd etmek, tesbih etmek, Kur'an okumak ve dua etmektir. 2- Kalb ile zikir: Allah'ı gönülden anmaktır. Bu da üç çeşittir: a)- Allah'ın varlığına delalet eden delilleri düşünmek, O'nun isim ve sıfatlarını tefekkür etmek. b)- İlahi hükümleri yani Allah'ın tekliflerini ve kulluk görevlerimizi ve bunlarla ilgili delilleri düşünmek. c)- Benliğimizdeki ve evrendeki varlıkları ve bunların sırlarını tefekkür ederek, her zerrenin, "yücelikler alemi"ne ve Allah'ı gereği gibi bilmeye götüren birer ayna olduğunu görmek, idrak etmektir. Bütün bunların sonucunda böyle bir zikirden alınacak zevkin bir parçası, binlerce cihana değer. İşte bu noktada insan kendinden ve âlemden geçer. 3- Bedeni

40 en-Nesefî, 1/239

41 ed-Darimî, Abdullah b. Abdurrahman es-Semerkanî, *Sünenü'd-Darimî*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiye, Beyrut, tsz, Mukaddime, s. 29.

42 el-İsfahanî, s. 328; ed-Dameğânî, Ebu Abdillâh el-Hüseynî, *el-Vucuh ve'n-Nezairü'l-İlmiye*, Kahire, 1412, 1/342-347

zikir: Vücudumuzdaki bütün organların, sorumlu oldukları vazife ile meşgul ve yasaklandıkları şeylerden de kaçınmalarıdır.⁴³

Kur'an, her halimizde Allah'ı hatırlama ve hatırlatmaya yönelik olarak gerçekleştirdiğimiz bütün davranışları, zikir olarak belirtir. Zikir, her halükârda Allah'a kulluk şuuru içerisinde bulunmak ve tam bir teslimiyet göstermek, her hal ve şartta O'nun sürekli bizi gözetlediğini zihnimize yerleştirmektir. İnsanın gizli-aşikâr bütün muamelelerinde ilahi kontrol ve müşahade altında olduğunu bilerek şuurlu bir şekilde yaşama gayreti içinde olması, zikrin en önemli hedefidir. Bu şekildeki bir inanç ve davranış tarzı, dinin ve ibadetin de özü niteliğindedir.

Rabbimiz, peygamberlere gönderilen ilâhî mesaj ve kitapları, zikir olarak nitelendirmektedir. Genel olarak Allah'ın tüm mesajlarına, özelde de Kur'an'a "ez-Zikir" denilmesi, vahyin/ilahi mesajların, insanlara sürekli Allah'ı hatırlatıcı hususları ihtiva etmelerindendir. Kur'an, zikir ifadesiyle özellikle Allah'ı, O'nun emirlerini, yasaklarını, mesaj ve uyarılarını unutmamayı ve onlarla bütünleşerek yaşamayı kastetmektedir. Allah, gönderdiği kitapların tümünü "ez-Zikir" olarak nitelendirildiğine göre, "zikir ehli" ifadesi, hem önceki ilahi kitapları benimseyenleri ve hem de Kur'an'a gönül vererek o istikamette yaşayanları kapsamaktadır. Zikirde en kestirme ve en erdirici yol, Kur'an'dır. O'nu okuyup üzerinde tefekküre dalmak, en mükemmel zikirdir.⁴⁴

Mü'minler, Allah'ı görüyormuşçasına ve Allah tarafından görülüyor oldukları inanç ve duyarlılığıyla davranırlar. Onların bu duygularla yaptıkları bütün iş ve ameller de zikirdir. Kur'an, her hal ve şartta Allah'a itaat eden, O'nu hakkıyla zikreden erkekler için zakîr, kadınlar için de zakîrât kelimesini kullanır. Kur'an, zikrin gönlü titretecek derecede bir şuur ve uyanıklılık içinde yapılması gerektiğine dikkat çeker.

Kur'an'da zikrin en çok kullanılan şekillerinden biri de tezekkürdür. Tezekkür, salt bir düşünce değil, özellikle ilahi emir ve yasakları dikkate alarak zihnimizi, kalbimizi ve eylemlerimizi o iradenin isteği doğrultusunda yönlendirme, öğüt ve ibret alma gayreti içinde olmaktır. Kur'an, baştanbaşa hak ile batılın, doğru ile yanlışın, iyi ile kötünün ikaz, öğüt ve bilgi kaynağıdır. Tezekkür kavramı, tıpkı zikir kavramında olduğu gibi iki eylemi ifade etmektedir. Bunlardan birincisi, zihnimizin, bildiğimiz şeylerden unuttuklarını tekrar geri döndürmeye yönelik çabasıdır. Diğer ise, bilinenlerin iyice zihne yerleştirilmesidir.⁴⁵ Tefekkürde olduğu gibi, tezekkür de hem manevi hem de maddî varlıklar hakkında kullanılmaktadır.⁴⁶ "Ey Muhammed! Sana bu Kitab'ı, âyetlerinitedebbür etsinler ve aklı olanlar tezekkür etsinler diye indirdik" (Sad, 38/29).⁴⁷ Bu ayetteki tezekkür ifadesi, ibret ve öğüt almak olarak değerlendirilmiştir.⁴⁸

2.5. Fıkḥ / Tefakkuh (فقه / تفكّح)

Fıkḥ, bilmek, anlamak, din ilmi, dinde anlayış sahibi olmak ve bilinenden hareketle

43 Elmalılı, 1/540-543.

44 Zikir ve görevleriyle ilgili kavramlar hakkında geniş bilgi için bkz. Bilgiz, Musa, "Kur'an'da Zikir Kavramının Anlam Alanı", *Atatürk Üni. İlahiyat Fak. Dergisi*, Sayı: 25, Erz., 2006

45 el-İsfehânî, s. 328; Ebu'l-Beka, s. 67

46 Bkz., Zariyat, 51/49; Vakia, 56/62; Ra'd, 13/19.

47 Bkz., Taha, 20/44; Fatır, 35/37; Zümer, 39/9; Ğafir, 40/13; Naziat 79/35; Fecr, 89/23;...

48 en-Nesefî, IV, 40; es-Sabunî, *Safvetü't-Tefasîr*, 3/58.

bilinmeyene ulaşmaktır.⁴⁹ Fıkıh'ın hikmet olduğu da söylenmektedir.⁵⁰ "*Muhatabın konuşmasından onun maksadını anlamak, hükmün taalluk ettiği gizli manaya vakıf olmak*" şeklinde de tarif edilmiştir. Fıkıh, ilim kavramından daha özel bir anlama sahiptir. Fıkıh kavramı, dini anlamak ve anlatmak için zorluklara ve eziyetlere katlanmak anlamına da gelmektedir. Önceleri bütün İslâmî ilimleri içine alan fıkıh kelimesi, sonradan ne yazık ki anlam daraltılmasına uğratılarak yalnız dinin ibadet ve muamelât bölümünün adı haline gelmiştir. İstılahta ise, dinin amelî hükümlerini bilmek veya "*kişinin lehine ve aleyhine olan hususları bilmesidir*"⁵¹ şeklinde tarif edilmiştir.

Fıkıh, gelişigüzel bilmek ve anlamak değildir. Bilgi edinmenin ve anlama derecelerinin üst noktalarından biridir. Fıkıh, sözü sadece anlamak değil, onun mana ve maksadını da kavramaktır. Fıkıh, delile dayalı ve delillerden hareketle yeni bilgiler, hükümler elde etmeye yönelik bir bilgi, bir faaliyettir. Fıkıh, zihnin aktif bir çaba sonucu elde ettiği, teemmül, tefekkür, varlık ve olaylara iyice bakma sonucu ortaya çıkan bilgidir. O, kendinde iman bulunan kişinin imanını doğrultusunda bir hükme ulaşmak için sarf ettiği zihni çabadır.⁵² "... *Bu adamlara ne oluyor ki, bir türlü hakikati ifade eden sözleri ve Kur'an'ı fıkıh etmiyorlar!*" (Nisa, 4/78)⁵³ ayetindeki fıkıh ifadesi, bilmek ve anlamak manalarına gelmektedir.

Fıkıh kelimesinden türeyen *tefakkuh* ise, istenilen hususta müteahhas olmak, bir işin hususî yönlerini ve inceliklerini bilmeğe çalışmaktır.⁵⁴ Kur'an'da yer alan "dinde tefakkuh" ifadesi, dini iyice anlama, onu bütün gerçekleri ve boyutlarıyla kavrama demektir. Bu kelime, yalnız dini hükümleri öğrenmekle sınırlı değil, dini konularda geniş bilgi sahibi olmayı da ihtiva etmektedir. Nitekim Kur'an'da da bu anlamda kullanılmaktadır: "*Müminlerin tümünün toptan sefere çıkmaları doğru değildir. Onlardan her topluluktan bir gurup dinde (tefakkuh) geniş bilgi elde etmek ve kavimleri dönüp kendilerine geldikleri zaman (onları Allah'ın azabıyla) korkutmak için geride kalmalıdır. Umulur ki dikkatli olurlar*" (Tevbe, 9/122). Âyetteki seferden maksat, cihad olabileceği gibi, ilim merkezi olan Medine'ye seyahat etmek de olabilir.⁵⁵ Buradaki tefakkuh ifadesinde, yalnız tefsir, hadis ve fıkıh gibi ilimler değil; dinin taalluk ettiği bütün ihtisas sahibi olmak kastedilmektedir.⁵⁶ Bir başka ifadeyle "tefakkuh, geçmiş, gelecek ve bunlar arasındaki bağlantıdan yola çıkarak bugüne ilişkin sonuçlar çıkarmaktır. Fıkıh da budur."⁵⁷ Buna ictihad etmek de diyebiliriz. Fıkıh, bu anlamlarıyla yeni bilgiler üretmeyi ifade eden Kur'anî kavramlardan bir diğeridir. Fıkıh kavramı, Kur'an'da yalnız bir yerde geçmektedir.

2.6 Tevessüm (تَوَسُّم)

Tevessüm, bir şeye tesir etmek, damgalamak ve işaretlemek manasına gelmektedir.

49İbnManzur, *Lisanü'l-Arab*, 13/522-523.

50 Rıza, Muhammed Reşid, *Muhammedî Vahiy*, Çev.: Salih Özer, Fecr Yay. Ank. 1991,.s. 252. Delil gösterilen âyetler: En'am, 6/25, 65, 98; A'raf, 7/178; Enfal, 8/65; Tevbe, 9/82, 88, 123.

51 el-İsfahanî, s. 384; Ebu'l-Beka, s. 67, 690-691; Elmalılı, 4/2647; 4/2647; Ünal, s. 473.

52 Görmez, Mehmet, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılmasında Metodoloji Sorunu*, TDV. Yay., Ankara, 1997, s. 13-14.

53 Bkz. En'am, 6/25, 65, 98; A'raf, 7/179; Enfal, 8/65; Tevbe, 9/81, 87, 127...

54 el-İsfahanî, s. 384; el-Kasimî, 5/1404

55 en-Nesefî, 2/150-151; Elmalılı, 4/2646; Mevdudî, *Tefhimu'l-Kur'an*, 2/ 293.

56Mevdudî, *Tefhim*, 2/293

57http://www.mustafaislamoglu.com/sorular/03.07.2008

Bunların dışında, firaset ve fitnat (zeki olma) gibi anlamları da vardır. Kur'ân, "mütevessimîn" yani tevessüm niteliğine sahip olanlar ifadesini kullanır: "... (Lutkavmi'nin) memleketlerini alt üst ettik, üzerlerine sert taş yağdırdık. Bunlarda tevessüm sahibi olanlar için âyetler vardır" (Hicr, 15/74-75). Ayetteki tevessüm sahibi olanlar; ibret alanlar, arifler ve öğüt kabul edenlerdir. Bir başka ifadeyle görünen alamet ve delillerden hareketle gözünü ve basiretini kullanarak olayların içyüzünü yani hakikatini bilen, iyice düşünen ve ileri görüşlü olan kişilerdir.⁵⁸

Tevessüm ehli, alamet ve istidlal yoluyla yani mevcut bilgilerden hareketle yeni bilgilere ulaşarak varlık ve olayların sırlarını, hikmetlerini yüzeysel bir bilişle değil; derinliğine bilirler. Bunlara mütevessim denilmesinin sebebi şudur: Varlık ve olaylar, kendilerinde bulunan alametlerle damgalanmışlardır. İşte onlar, bu özelliklere dikkatlice bakıp ibret aldıkları için mütevessim diye isimlendirilmiştir. Bu kelime, hakikatleri irdeleyip gören, kavrayan ve onlardan gerekli ders/ibret alabilen duyarlı insanların⁵⁹ bilgi üretimini ve bilimsel düşüncede bulunmalarını ifade etmektedir. Bu kavram, Kur'ân'da bir kez geçmektedir.

2.7 İstinbat (استنباط)

Nebt, kuyu kazılırken çıkan ilk su demektir. İstinbat ise, kelime manası itibariyle çıkarmak anlamına gelmektedir. İstilah olarak; istenilen bir meselede mevcut bilgi ve malzemelerden hareket ederek, inceleme, araştırma, deneme, mukayese ve tüme varım gibi yollarla yeni bir şey ortaya çıkarmaya ve yeni bir ilim vücuda getirmeğe istinbat denir. Bu bir kabiliyet ve güç işidir. Herhangi bir konuda liyakat ve iktidarı olanlar, o işin müctehidi, ulu'l-emri ve müstenbiti sayılırlar.⁶⁰

"Onlara güven veya korkuya dair bir haber gelince hemen onu yayarlar. Halbuki onu peygambere veya aralarında istinbat sahibi kimselere götürselerdi, onların arasında işin iç yüzünü anlayanlar, onun ne olduğunu bilirlerdi. Allah'ın size lütûf ve rahmeti olmasaydı, pek azınız müstesna şeytana uyup giderdiniz" (Nisa, 4/83). Bu ayette, "işin iç yüzünü anlayanlar" diye anlam verilen istinbat sahipleri, mevcut bilgilerden hareketle yeni bir bilgi ortaya koyanlar, ilimde söz ve iktidar sahibi olanlar yani uzman kişiler demektir. Kısaca görünen ve bilinenden hareket ederek, görünmeyen, gizli kalan, bilinmeyen hususları ilim, fikir ve tecrübeleriyle ortaya koyanlardır. Olayları bilen, meseleleri soğukkanlılık ve salim akılla düşünen, lider seviyesinde, bilgili ve ileri görüşlü kişilere müstenbit denilir.⁶¹ İstinbat, Kur'ân'da bir kez geçmektedir. Kelimenin anlamlarına ve Kur'an'daki kullanımına baktığımızda, ilimde otorite sahibi olanlarla olmayanların bir konuyu değerlendirmelerinin oldukça farklı sonuçlar ortaya koyduğu şüphesizdir. Bu yüzden Kur'an, her konuda otorite sahibi kişilere başvurmamızı emretmektedir.

Bütün bu anlamları düşündüğümüzde, söz konusu kavramın, her şeyden önce ihtisas ehlinin bilgi üretmeye ehil olduğunu ve diğer insanların da buna itibar etmeleri gerektiği açıkça anlaşılmaktadır.

58 el-İsfehanî, s. 524; en-Nesefî, 2/277; es-Sabunî, 2/114.

59 el-Kuşeyrî, 2/372; ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, 2/586; Duman, 2/77

60 İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, 7/410; Elmalılı, 2/1403.

61 ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, 1/541; Elmalılı, 2/1403-1404.

2.8. Hass / Tehassüs (خاص / تخصص)

Duyularla bir şeyi hissetmek, idrak etmek ve bilmek demektir. İlimden daha dar bir çerçeveye sahiptir. His, ilmin başlangıcıdır. Aynı kökten gelen ihsas kelimesi de duyularla bilmek, hissetmek, hissettirmek anlamlarındadır Tehassüs ise, bir şeyi bilmeğe istek ve arzu duymak, çaba göstermektir.⁶² "İsa, onlardaki inkârcılığı hissedince, "Allah yolunda bana yardımcı olacaklar kimlerdir?" dedi..." (Al-i İmrân 3/50). "Ey oğullarım! Gidin de Yusuf'u ve kardeşini iyice "araştırın", Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin. Çünkü kâfirler topluluğundan başkası Allah'ın rahmetinden ümit kesmez" (Yusuf 12/87).⁶³ Ayette, "araştırın" diye anlam verilen kelime, tehassüsdür. Tehassüs, bir haber elde etmek için bütün duyuları kullanarak çalışmak ve iyice araştırmak anlamındadır.⁶⁴ Kelime bu haliyle, gözlem ve araştırmalarda bulunarak bilgi elde etmeyi ve üretmeyi ifade etmektedir.

2.9. İbret / İ'tibar (عبرة / اعتبار)

Kelimenin asıl manası, bir halden diğer bir hale geçmektir. Bu iki kavram, müşahede olunanın bilgisinden müşahede olunmayana ulaşma, onu elde etme manasını ifade etmektedir.⁶⁵ Şöyle de tarif edilmiştir: İ'tibar, eşyanın gerçek varlığına, aslına ve delalet ettiği yönlerle nazar ederek onun cinsinden yeni bir şeyi tanımaya ve bilmeye çalışmaktır. Bu kelimelerin farklı birçok anlamları da mevcuttur. Fakat konumuz ilim olduğu için ilimle irtibatlı anlamlarını ele aldık.⁶⁶

"Allah gece ile gündüzü evirip çeviriyor. Şüphesiz bunda (hakikati gören) gözlere sahip olanlar için mutlak bir ibret vardır" (Nur 24/44). Allah, gece ve gündüzü uzatıp kısaltmakla, gündüzü aydınlık, geceyi karanlık kılmakla, soğuk ve sıcak yapmakla basiret sahipleri için varlığının ve yoktan var edici olduğunun apaçık belgelerini sergilemektedir.⁶⁷ Bu kelimelerin geçtiği ayetlere baktığımızda⁶⁸ geçmiş toplumların başlarına gelen olaylarla, evrendeki varlıkların yaratılışları ve yaratılış amaçlarının konu edildiğini ve bunlardan ibret alınması gerektiğini görmekteyiz. Bu olay ve varlıklar üzerinde ibretle durmak, müşahede ettiklerimizden müşahede etmediğimiz alanların bilgisine yönelmek, yeni ilimler elde etme sebebidir. Dolayısıyla bu kelime de açıkça bilgi üretimini ifade etmektedir.

3. Bilme, Anlama, Eğitim ve Öğretimle İlgili Kavramlar

Eğitim ve öğretim, hem insan hem de sosyal hayat için olmazsa olmaz bir faaliyettir. Çünkü dünya ve ahiret mutluluğuna giden yol, ilahi hakikatlerin anlaşılmasına değer veren eğitim ve öğretimden geçmektedir. İşte bu yüzden Kur'ân, ilk vahiy ifadelerine, "oku" emriyle başlamaktadır (Alak, 101/1). Bu ilk vahiy ifadelerinde, insanın evrendeki güzellik ve mükemmelliği, bu güzellikten bir parça olan kendisini ve Yaratıcı'nın tüm insanlık için hidayet rehberi olarak gönderdiği Kur'an'ı gereği gibi okuması istenmektedir. Bunun yanı sıra

62 el-Askerî, Ebû Hilâl, *el-Furukufi'l-luğa*, Daru'l-Afaki'l-Cedide, Beyrut, 1980, s. 82; el-İsfahanî, s.116; en-Nesefî, 1/ 159; İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, 6/ 49-51.

63 Bkz. Meryem, 19/98; Enbiya, 21/12, 102.

64 Elmalılı, 4/ 2909.

65 el-İsfahanî, s. 320.

66 Ebu'l-Beka, s. 147; Elmalılı, 7/ 4815-4816.

67 es-Sabunî, 2/ 344.

68 Al-i İmran, 3/13; Yusuf, 12/111; Nahl, 16/66; Mü'minun, 23/21; Naziat, 79/26

insanın varlıklardan hareketle Yaratıcı'ya ulaşması emredilmektedir.

Kur'ân-ı Kerim'de, bilme, anlama, eğitim ve öğretimle ilgili olarak birçok kavram mevcuttur. Bunlar:

3.1 Ta'lîm (تعليم)

Tekrar ederek ve çokça anlatarak bir şeyi tanıtmak ve öğretmektir. Kur'ân-ı Kerim'de: "*Rahman Kur'ân-ı talim etti*" (Rahman, 55/1-2) buyrulmaktadır. Kur'ân, yalnız lafızlarındaki ahenk ve nizam cihetiyle değil, manası cihetiyle de ilimdir. Kur'an, lafız, mana ve işaretleriyle çeşitli ilimlere ışık tutmaktadır. Ayetteki "allame" ifadesine, kelimenin ihtiva ettiği anlamlara uygun olarak, Kur'ân'ı ibret alacaklar için bir âyet, alamet ve mu'cize kıldı manası da verilmiştir.⁶⁹ "(Allah) insana bilmediklerini ve yazı yazmayı ta'lim etti" (Alak, 96/4-5) ayetlerindeki ta'lim ifadesi, öğretmek ve bildirmek anlamındadır.⁷⁰

Aynı kökten türeyen te'allûm ifadesi ise, bir şeyi çaba sarf ederek öğrenmeğe çalışmaktır.⁷¹ "...Onlar (büyücüler), kendilerine fayda vereni değil de zarar vereni ta'lim ederler"⁷² ayetinde bu anlamda kullanılmıştır. Yine aynı kökten gelen muallim sözcüğü ise, öğretilmiş anlamına gelmektedir (Duhan, 44/14). Bu kelimenin geçtiği ayetlere baktığımızda insanın bilgi elde edebilecek kapasitede yaratıldığını açıkça görmekteyiz.

3.2. Sem' (سمع)

Kulak ve kulağın işitme gücüne denir. Anlamak, itaat etmek, manayı tasavvur ve tefekkür etmek manalarına da gelmektedir.⁷³ Sem', bilindiği üzere duyu organımızdır. Duyuların verdiği bilgilerin güvenilir olabilmesi için sağlıklı olmaları gerekir. Buna rağmen duyularımız bazen bizleri yanıltabilirler. Cenâb-ı Hak, duyuların bilgi edinme ve hayatımızı idame ettirmeyi sağlayıcı özelliklerine dikkatlerimizi çektikten sonra, bu nimet ve yeteneklerden ötürü kendisine şükretmemizi istemektedir: "*Allah sizi, hiçbir şey bilmediğiniz durumda annelerinizin karınlarından çıkardı, size işitme (duyusu), gözler ve gönüller verdi ki şükredesiniz*" (Nahl, 16/78).⁷⁴ Ayette, "*hiçbir şey bilmediğiniz*" ifadesine baktığımızda, insanın anne karnından çıktıktan sonraki bilgisizliğine ve muhtaçlığına vurgu yapıldığını görmekteyiz.

Cenâb-ı Hak, insanlara işitecek kulaklar, görececek gözler ve düşünecek akıllar veriyor. İnsan, ancak bunlar verildikten sonra bilme, öğrenme, anlama, görme, müşahade etme, sezme ve tecrübe gibi yeteneklerin sahibi olabiliyor. Eğer duyularımız olmasaydı, olağanüstü bir durum olmadığı sürece hiçbir şey bilmeyen hatta hayvandan daha aşağı bir seviyede olacaktık. Dünyevî işlerimizi mükemmel bir şekilde yürütecek bilgileri bu duyular vasıtasıyla sağlayabiliyoruz. Bunun da ötesinde, bu duyu organları sayesinde eşyaya ve diğer varlıklara hükmedebiliyoruz.⁷⁵ Duyular verilmeden önce hiç bir şey bilmeyen bir canlı konumunda olan insan, duyular verildikten sonra bilen, anlayan, gören, üreten... bir varlık konumuna

69 el-İsfehânî, s. 343; Elmalılı, 7/4662.

70Ayrıca bkz. Bakara, 2/31, 32, 239, 251, 282; Maide, 5/4,110; Nisa,4/113; En'am, 21/80; Taha, 20/71, Şuara, 26/49; Yusuf, 12/68; Kehf, 18/65; ...

71 Elmalılı, 7/4662.

72 Bakara, 2/102

73 el-İsfehânî, s. 242.

74Ayrıca bkz. Bakara, 2/75; En'am, 6/36; A'raf, 7/100, 179, 195; Enfal, 8/21; Yunus, 10-/67...

75Mevdudî, *Tefhîm*, 3/43.

geçmektedir. Cenâb-ı Hak, bu nimetleri insanlara vermekle yaptığı iyiliğin büyüklüğünü ve kudretini hatırlatıyor.

3.3. *Basar* (بَصَر)

Göz, görmek, ilim, gözün görme kuvveti, kalbin idrak gücü, ma'rifet ve şehadet anlamlarına gelmektedir.⁷⁶ Ulu'l-ebsar ise, basiret ve akıl sahipleri anlamındadır. Onlar, varlık ve olayları yüzeysel veya basit bir bakışla değerlendirmezler. Onların sebep ve hikmetlerini de bilirler. "...Allah dilediğini yardımıyla destekler. Bunda basiret sahibi olanlar için ibretler vardır" (Al-i İmran, 3/13) "...Ey basiret sahipleri ibret alın" (Haşr, 59/2). Ayetlerdeki ulu'l-ebsar yani basiret sahipleri, göz sahibi olmanın ötesinde ilim, akıl ve gönül gözüne sahip olanlar anlamına gelmektedir. Çünkü nice göz sahibi vardır basiretten hiçbir nasibi yoktur; ama nice gözü görmeyen de vardır ki basiret sahibidir. Ulu'l-ebsar, kendilerindeki bilginin ve imanın gücüyle varlık ve olaylar hakkında doğru bilgiler üretir ve Allah'ın istediği tarzda düşüncede bulunurlar.

3.4. *Tilavet* (تِلَاوَة)

Kıraat kavramından daha özel bir anlama sahiptir. Manayı tedebbûr ederek yani anlam üzerinde iyice derinleşerek okuma, ilim ve amelle birlikte bir şeye tabi olmak, anlamaya çalışmak ve okunan şeyde derinleşmek manalarına gelmektedir. Bu yüzden "her tilavet kıraattir, fakat her kıraat tilavet değildir" denilmiştir.⁷⁷ Nitekim Kur'an-ı Kerim'de: "*Kendilerine Kitab verdiklerimiz Onu (Kur'an'ı) hakkıyla tilavet ederler. İşte onlar O'na iman edenlerdir.*" (Bakara, 2/121)⁷⁸ buyrulması, tilavetin kıraatten farklı olduğunu göstermektedir. Kur'an'ı hakkiyle tilavet etmek; O'na tabi olarak hakkını vermek, manalarını tedebbûr etmek, gereğince amel etmek, hükümlerine tutunmak, helal ve haramını benimsemek, boyun eğmek, ürperti duymak, muhkemiyle amel etmek, müteşabihine iman etmek, kelimelerin okunuş ve manasını tahrif etmemek, lafzına ve ma'nasına'zim ve inkıyad göstermek,⁷⁹ bilmediklerini ehinden sormak, güzel niyet ve temiz kalple okumak, hürmet ve edeple okuyup istifade etmektir. Yoksa gelişi güzel, şarkı, gazel, roman, hikâye gibi okumak değildir.⁸⁰ Tilavet, Kur'an'ı bir gaye için okumak yani ameli ve ahlaki bir gayeyi hedefleyerek okuma eylemidir.

3.5. *Ders / Diraset* (دَرَس / دِرَاسَة)

Ders, çokça okuyarak bir şeyin ezberlenmesini kolaylaştırmak, ezberlemek, okumak, anlamak ve öğütme⁸¹ gibi manalara gelmektedir. "*Onların ardından, yerlerine geçip Kitab'a varis olan birtakım insanlar geldi ki, onlar, şu (dünya)nun menfaatini alıyorlar. "Biz nasıl olsa bağışlanacağız" diyorlar. Kendilerine, benzer bir menfaat gelse onu da alırlar. Peki, "Allah hakkında gerçekten başkasını söylememeleri hususunda kendilerinden Kitab misakı alınmamış mıydı? Ve onun içindekini ders olarak öğrenmediler mi? Ahiret yurdu korunanlar*

76 el- Cevherî, 2/591; el-İsfahanî, s. 49; Firuzabadî, 2/162.

77 el-Cevherî, 6/2289-2290; el-İsfahanî, s. 75; Elmalılı, 5/3718.

78 Ayrıca bkz. Bakara, 2/ 44, 102, 121, 129, 151, 252; Al-i İmran 3/ 93, 101, 108, 113, 164;

79 er-Razî, 4/35.

80 Elmalılı, 1/485.

81 İbn Manzûr, *Lisanu'l-Lisan*, 1/399.

için daha hayırlıdır. Düşünmüyor musunuz?" (A'raf, 7/169). Ayette yer alan ders kavramı, okunanın anlaşılıp yaşanmasıdır. Nitekim biz de aynı şekilde "ders aldı" ifadesini, duyulan, görülen ve yaşanan şeylerden faydalanmak, onlardan ibret almak anlamında kullanırız.⁸² Kur'an'da kullanılan ders kelimesi de bilgi edinme ve düşünmeyle ilgilidir.

4. Gezi ve Gözlemle İlgili Kavramlar

Kur'an'a göre gezi ve gözlem de ilim elde etme yollarındandır. Kur'an'da, gezi ve gözlemi ifade eden başlıca kavramlar, rü'yet, nazar, seyr ve seyahattir.

4.1. Rü'yet (رؤية)

Sözlükte duyularla bir şeyi hissetmek, idrak etmek, tatmak, gözle görmek manalarına geldiği gibi, hayal etmek, akletmek ve tefekkür gibi aklî faaliyetlerle bir sonuca ulaşmak, bilgi sahibi olmak manalarında da kullanılmaktadır. Tek tümleş aldığı zaman gözle görmeyi, iki tümleş aldığı zaman ise ilim ve yakîn manasını ifade etmektedir.⁸³ Rü'yet kavramı, Kur'an-ı Kerim'de bilmek, gözle görmek, hem göz ve hem de gönül gözüyle derinliğine bakmak anlamlarında kullanılmıştır.⁸⁴ Efendimiz (s.a.v.) bir hadislerinde: "*Haberin, gözle görmek gibi olmadığını*"⁸⁵ belirterek bizzat görmenin haberdar olmaktan daha ileri boyutta ilim ifade ettiğini belirtmiştir.

"*Böylece biz İbrahim'e göklerin ve yerin melekûtunu (büyük ve harikulade, muhteşem varlıklarını) gösteriyorduk ki kesin inananlardan olsun*" (En'am,6/75). Bu ayetteki rü'yet kavramı, salt görme anlamında değil, yakîne erdirici ilim, bilme ve kalp ile idrak etme anlamındadır. Zira âyette yer alan "*kesin inananlardan olsun*" ifadesi, sadece görme sonucu oluşan inanmayı değil, görme ile birlikte bir ilim sahibi kılınıp kalbin sarsılmayacak boyutta itminane ererek inanmasıdır. Bir başka ifadeyle bu rü'yet, ma'rifetullahı yani Allah bilincine ulaşmayı sağlayan bir rü'yettir. Bu anlamı destekleyici mahiyette âyettedir rü'yet kavramının, ma'rifet manasında olduğu da belirtilmiştir.⁸⁶ Bu ilmin oluşması, yüzeysel bir bakıştan ziyade bakılan varlığın mana ve muhtevasının da idrak edilmesini gerektirmektedir. Hatta bu rü'yetin, kişiyi ilimde rasihûn seviyesine ve aynel-yakîn mertebesine çıkaran bir anlamı da taşımaktadır.⁸⁷

"*Görmediniz mi Allah, nasıl yedi göğü birbiri üstünde tabaka tabaka yarattı?*" (Nuh, 71/15). Ayette görmek diye meal verilmiş olan "rü'yet" kavramı, sınırlı görme yapısına sahip olan gözle göğe bakmak anlamına geldiği gibi, bunu sağlayacak aletlerle göğün araştırma ve incelemeğe tabi tutulması anlamına da gelmektedir. Çünkü rü'yet kavramının yalnız gözle görmek değil, duyular, tahayyül, tefekkür ve akılla bir şeyi idrak etmek anlamlarının da olduğunu hatırdan çıkarmamak gerekir.⁸⁸ İlim ile rü'yet arasındaki farka gelince: "*Rü'yet var olandan hareketle gerçekleştirilen bir eylemdir. Oysa ilim, mevcut olan ve olmayanı*

82 el-Kurtubî, 7/312; ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, 2/128; el-Kasımî, 7/2895; el-Merağî, 9/101; Kutub, *Fi Zilâl*, 3/1387.

83 el-İsfehanî, s. 209.

84 Bkz. Bakara, 2/128; Nisa, 4/ 51, 44, 60, 105; Enbiya, 21/ 30; Sebe, 34/ 6; Zümer, 39/75; Münafikun, 63/4; Nuh, 71/15; İbnKuteybe, s. 499; Mukatil, s. 113; el-Cevherî, 6/2347.

85 İbnHanbel, 1/215, 271.

86 ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, 2/30, er-Razî, 13/48.

87 Ebu's-Suûd, *İrşâduAklî's-Selîm*, Daru'l-Mushaf, Beyrut, tsz, 3/152.

88 el-İsfehanî, s. 208-209.

kapsamaktadır."⁸⁹ Bu anlamlara göre rü'yet kelimesi de bilgi üretimini ifade etmektedir.

4.2. Nazar(نظر)

Bir şeyi görmek ve idrak etmek için gözümüzü ve basiretimizi ona yöneltmektir. Bu kavram ile teemmül, bir şeyi şiddetle araştırmak, incelemek, ma'rifet, müşahede, ibret almak ve şaşkınlık manaları murad edilir.⁹⁰ "Bu insanlar devenin nasıl yaratıldığına, göğün nasıl yükseltildiğine, dağların nasıl dikildiğine, yeryüzünün nasıl yaydırıldığına nazar etmezler mi?" (Ğaşiye, 88/17-20). Ayette de görüldüğü gibi nazar kavramı, kalbî tefekkürle ilgili olarak kullanıldığı gibi, eşyanın, varlıkların mahiyetini ve sırlarını düşünmek manasında da kullanılmaktadır. Ayette nazar edilmesi istenen şeyler, devenin yaratılışı, göğün yükseltilişi, dağların yerli yerince oturtuluşu ve yeryüzünün insan ve diğer varlıklar için yaşamağa elverişli olsun diye nasıl uygun hale getirildiğidir.

"Nazar" kavramının karşılığı, yüzeysel bir bakış değildir. Şâyet öyle olsaydı sürekli gördüğümüz devenin, göğün, dağların ve yeryüzünün tekrar bakılmak istenmesinin anlamı olmazdı. Kur'ân kelimeleri, tamamen ilahî kudret eliyle dizilmiş ve seçilmiş olduğuna göre, bakmanın ötesindeki bu anlam, deveyi, göğü, yeryüzünü ve dağları bütün özellikleriyle tanımak, bilmek, onlar üzerinde inceleme, araştırma, deney yapmak, onlardaki acayip ve ibret alınması gereken hususları ortaya koymaktır. Bu saydığımız faaliyetler, salt göz veya gözlem yoluyla olamayacağına göre bunun yolu fizikî ilimlerdir. Yoksa bu varlıklar konusunda ilim sahibi olmaksızın, yüzeysel bakmanın da, salt düşünmenin de pek fazla anlamı olmayacaktır. Dolayısıyla bu tür ayetlerde fenni ilimlere teşvik söz konusudur. Zira biz, bu tür ayetlerin muhtevasını, fiziki ilimler vasıtasıyla daha iyi anlayabiliriz. Dolayısıyla bu kavram da düşünme ve bilgi üretiminde bulunmayı emretmektedir.

Çoğu kez eş anlamlı dediğimiz nazar, fikr, rü'yet, istidlal ve teemmül gibi kavramlar arasında farklar bulunmaktadır. Nazar ile istidlal arasındaki fark şudur: İstidlal, bir şeyi, kendi varlığının dışındaki bir takım özelliklerle elde etmeğe çalışmaktır. Nazar ise, bir şeyi, hem kendi varlığı yönünden, hem de diğer varlıklarla olan münasebeti cihetiyle tanımak, bilmektir. Ayrıca nazarda, önce dikkatli bir şekilde gözle teemmül, daha sonra da gözden, fikr ve tefekkür alanına dikkati yoğunlaştırarak idrak sahibi olma anlamı da vardır. Nazar ve teemmül farkı: Nazarın ne olduğunu söylemiştik. Teemmül ise, ulaşılması istenen, arzu edilenin üzerinde uzun müddet durduktan sonra bilgi sahibi olmaktır. Binaenaleyh, her teemmül nazar, fakat her nazar teemmül değildir. Nazar ve rü'yet farkı ise şu şekildedir: Nazar, hem gönül gözü, hem de baş gözüyle bakmak, tanımak ve anlamak; rü'yet ise, konu olan şeyi idrak etmektir.⁹¹

4.3. Seyr(سير)

Gitmek, yürümek, seyahat etmek, yayılmak ve izlemek demektir.⁹² "Sizden önce nice

89 el-Askerî, s. 86-87.

90 el-İsfahanî, s. 497-498; İbnManzur, *Lisanu'l-Lisan*, 2/300.

91 el-Askerî, s. 65- 67.

92 el-Cevherî, 2/691; İbnManzur, *Lisanu'l-Arab*, 4/388-389.

milletlerin olayları gelip geçmiştir. Onun için yeryüzünde seyredin de (Allah'ın ayetlerini) yalanlayanların akıbeti ne olmuş görün" (Al-i İmran 3/137).⁹³ Ayette yer alan seyr kelimesi, ibret almak ve ilim sahibi olmak için yeryüzünde seyahat etmek ve inkârcıların bıraktığı eserleri tetkik etmektir.⁹⁴ Bu anlamlara göre seyr kelimesi de bilgi üretimini ve bilimsel düşüncede bulunmayı bildirmektedir.

4.4. Seyahat(سَيَاحَة)

Yeryüzünde dolaşmak, akmak, gitmek, gezmek demektir. "(Ey müşrikler) Yeryüzünde dört ay daha seyahat edin. İyi bilin ki siz Allah'ı aciz bırakacak değilsiniz. Allah ise kâfirleri rezil (ve perişan) edecektir." (Tevbe, 9/2). Kur'ân'da seyahat kelimesi, bu âyetin dışında oruç tutmak manasında kullanılmaktadır.⁹⁵

Kur'ân'da ilim için seyahat etmenin gerekliliği konusunda, Hz. Musa (a.s.) ile Hızır (a.s.) olayını örnek verebiliriz. Allah katından kendisine bir rahmet ve ilim verilen kişiye tabi olan Hz. Musa, bilmediği bir takım gerçekleri öğrenmek maksadıyla onunla arkadaşlık yapar (Kehf, 18/65-69). İlim, değerli olduğundan onun için seyahat etmek de gerekli ve değerli görülmüştür. Peygamberimize nispet edilen bir rivayette, "Hikmet, mü'minin yitik malıdır. Onu nerede bulursa alır"⁹⁶ denilmiştir. Bu söz, hadis tekniği açısından zayıf olarak nitelendirilmiştir. Öyle olsa bile, ifade ettiği anlam doğru ve bizim için oldukça önemlidir. Zira bu söz, bir gerçeği ifade etmektedir. Bu gerçek, ilmin belirli bir coğrafyanın veya toplumun malı olmadığı, bizim için anlam ve değer ifade eden bilgilerin mutlaka alınması ve istifade edilmesidir. Binaenaleyh müslüman, ilim ve hikmetin sahibine değil; ilmine, ortaya koyduğu gerçeğe bakmalıdır. Bizim için anlamlı ve değerli olan bütün ilimlerin alınmasında bir sakınca yoktur.⁹⁷ Bir başka ifadeyle insanların inançları, ideolojileri veya dünya görüşleri bizim için bir değer taşımıyor olabilir. Fakat hakikati ifade eden bir takım unsurlar kendilerinde bulunuyorsa ve bunların ilmî bir değeri varsa onları almak gerekir. Kişinin inançsız olması, bir takım gerçekleri veya ilimleri ortaya koymasına engel değildir.

Kur'ân, seyahati bir eğlence veya vakit öldürme, gönül eğlendirme aracı olarak görmez. O, seyahat ile ilmin artırılmasını, öğrenilen ve elde edilen bilgi ve görgülerden başka insanların da istifade ettirilmesini, Allah'ın kullarına verdiği bol nimetleri görmeği, insanların yaşantılarını öğrenip onlardan ders alınmasını, kâinatın sırlarını keşfetmeyi, Allah'ın varlıklar üzerindeki tedbir ve hikmetlerini görmeği ister. Binaenaleyh, Allah'ın varlıklardaki sırlarını ve hikmetlerini görüp onlar üzerinde tefekkür eden kişinin, Allah'a karşı saygısı, itaati, emir ve nehiyelerine bağlılığı artar. Nitekim peygamberlerin ve diğer salih insanların da şehir ve ülkelere seferler yaptıkları bilinen bir husustur.⁹⁸ İslâm'ı tebliğ etmek, yaymak, hicret etmek, insanları ıslah etmek, gerçek bilgiyi aramak, helalinden geçim sağlamak ve bunlara benzer

93 Ayrıca bkz. En'am 6/11; Nahl, 16/36; Neml, 27/69; Ankebut 29/20; Rum 30/ 42;

94 Elmalılı, 2/1179-1180.

95 İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, 2/492-493; söz konusu ayetler: Tevbe, 9/112; Tahrîm, 66/5.

96 Hadisin zayıf ve garip olduğu söylenmektedir. Bu konuda bkz. el-Aclunî, *Keşfu'l-Hafâ*, Daru't-Turas, Kahire, tsz., 1/435; es-Suyûtî, *ed-Dureru'l-Mensurefi'l-Ahadisi'l-Müştehire*, Daru'l-İ'tisam, Kahire, tsz, 200; Aliyyul-Kâri, *el-Esraru'l-Merfuâfi'l-Ahbari'l-Mevduâ*, el-Kutubi'l-İslamî, Beyrut, 1986, s. 278.

97 Kadir, C.A., "İslami Bilgi Teorisi", *İslâm'da Bilgi ve Felsefe*, Haz: Mustafa Armağan, İz Yay., İst., 1997, s. 35; Kılıoğlu, İsmail, "Bilim", *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, Risale Yay., İst., 1990, 1/197.

98 el-Kasımî, 8/3278.

asil ve yüce gayeleri tahakkuk ettirmek için yeryüzünde seyahat etmek, dinimizce teşvik edilen bir husustur.⁹⁹ Kısacası, seyahat kelimesi de, ilim elde etme ve bilimsel düşüncede bulunma yollarından birinin de gezmek ve görmek olduğunu açıkça belirtiyor.

5. Sonuç

Kur’an, ilahi bilgiye değer verdiği gibi, ilahi bilgiyi anlamayı, onu düşünce ve davranışlarının ölçütü olarak kabul etmeyi hedefleyen beşeri bilgiyi de değerli görür ve teşvik eder. Kur’an nazarında ilmin ve medeniyetin esası, varlıkları ve onlarla ilgili gerçekleri “okumak” ve yüce Allah’ı tanımaktır.

İnsanı diğer varlıklardan ayıran hususların başında, onun akleden, bunun sonucunda da yeni ilim, sanat ve düşünceler ortaya koyan vasfı gelmektedir. Allah, kullarına konuşma, anlama, düşünme, irade, gayret ve yetenekler vermek suretiyle onları bir yandan bilimsel düşüncede bulunmaya ve bir yandan da ilim üretmeye yetkili kılmıştır.

Evrende bulunan varlıkların tefekkür edilmesi, Kur’ân’ın ısrarla vurguladığı marifetullahyani Allah’ı hakkıyla tanıma bilincinin yerleşmesine çok büyük katkı sağlayacaktır. Bu nedenle Kur’an, insanların dikkatini sadece metafizik âleme değil, fizik âleme de çekmektedir. Fizik âlemin ihmal edilmesi, metafizik âlem konusundaki bilgilerimize ve sosyal hayatımıza da olumsuz olarak yansımaktadır.

Kur’ân’da dinî ve aklî ilimler diye kategorik bir ayırım söz konusu değildir. Zaten amaç bakımından da böyle bir ayırım yapmak gerekli olmadığı gibi mümkün de değildir. Kur’an bizi, deney, gözlem ve tecrübeye dayanan bilimi de vahiyden ayırmaksızın, akli bütünüyle kullanmaya davet eder.

Kur’an’da ilimle ilgili yüzlerce ayet, mü’minlere, Allah’ı görüyormuşçasına ve Allah tarafından görülüyor oldukları anlayış ve duyarlılığıyla davranma inancını vermeyi hedeflemektedir. Yani Müslümanın hayatının merkezinde Allah vardır; bilgi de bunu sağlayan bir vasıttır.

Bizler Kur’an’ın öngördüğü bilgiyi elde etmeden, inkârcılara karşı bütün gücümüzle kuvvet hazırlamayı, çalışmayı, çağı okumayı, dünyayı ve insanı tanımayı, dünyadaki sosyal ve siyasi gelişmelerin sebep ve sonuçlarını nasıl gerçekleştireceğiz? İnsanlığın ve medeniyetin buhranlarına cevap aramaya duyarlılık göstermeden bu dinin, bu kitabın bilgi ve hikmet yüklü mesajını anlayıp anlattığımızı nasıl iddia edeceğiz? Hayatımızı, Kur’an’ın bilgi ve hikmetiyle inşa etmeden bu kitaba karşı görevlerimizi yerine getirdiğimizi nasıl iddia edeceğiz?

Bugün İslam dünyasının en büyük ihtiyacı, klasik medrese eğitiminin yetersizliğini kabullenerek, insanlığın problem ve beklentilerini de dikkate alarak, çağdaş bilim ve felsefeden istifade ederek, özellikle yoruma açık olan alanlarda İslami ilimleri yeniden inşa edecek bilim anlayışı ve insanların yetiştirme çabası içine girmektedir.¹⁰⁰ İslam Dünyası’nın bugünkü zillet hali, aslında vahyi hangi boyutta anladığının da apaçık bir göstergesi niteliğindedir.

Müslümanlar, düşünce ve zihniyetlerini bilgi sahibi olma ve bilgi üretimini ifade eden bu zengin kavramlarla inşa etmeden, Kur’an’ın ifade ettiği “...yeryüzünün ilahi iradeye uygun

99Mevdudî, *Tefhîm*, 2/261.

100Akyol, Taha, “Türkiye’de Düünden Bugüne Bilim-Din İlişkisi Bağlamında İlahiyat Fakülteleri”, *Akademide Felsefe Hikmet ve Din*, Bülent Ecevit Üniversitesi Yay. No:3, Zonguldak, 2014, s. 40

mirasçısı olma” (Enbiya, 21/105)ve “İzzet, Allah’a, onun Resulün’e ve inananlara aittir” (Münafikūn,63/41)niteliğini hiçbir zaman kazanamayacaklardır.